

АГРАРНА ПОЛІТИКА П. СКОРОПАДСЬКОГО НА СТОРІНКАХ «УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНИНА»

Автор аналізує статті, присвячені дослідженню аграрної політики П. Скоропадського, що надруковані в журналі «Український селянин». На його сторінках багатьма авторами вперше висунуто і документально обґрунтовано цілий ряд положень та висновків, які конкретизують аграрну політику П. Скоропадського, роблять її яснішою і зрозумілішою.

Ключові слова: П.Скоропадський, аграрна політика, журнал «Український селянин», українська історіографія, політична боротьба, ідейні пошуки.

Автор анализирует статьи, посвященные исследованию аграрной политики П. Скоропадского, которые опубликованы в журнале «Украинский крестьянин». На его страницах многими авторами впервые выдвинуто и обосновано целый ряд положений и выводов, которые конкретизируют аграрную политику гетмана, делают ее более ясной и понятной.

Ключевые слова: П.Скоропадский, аграрная политика, журнал «Украинский крестьянин», украинская историография, политическая борьба, идейные искания.

The author analyzes articles devoted to research of an agrarian policy of P. Skoropadsky, which are published in magazine «Ukrainian peasant». On his pages by many authors for the first time it is put forward and proved a lot of positions and conclusions which concretize an agrarian policy of the hetman, make her clearer and clear.

Key words: P. Skoropadsky, an agrarian policy, magazine «Ukrainian peasant», the Ukrainian historiography, political struggle, ideological searches.

З'ясування особливостей висвітлення в новітніх вітчизняних розвідках подій, що відбувалися в аграрному секторі економіки у період існування Української Держави 1918 р., заслуговує на увагу. Насамперед, це пов'язано з тим, що українська історична наука на сучасному етапі розвитку переживає новий якісний етап, розпочатий відродженням незалежності у 1991 р.

Дослідники отримали можливість працювати з раніше забороненими документами та матеріалами. Зі спецховищ архівів, бібліотек у загальнодоступне користування переведено десятки тисяч архівних справ, монографій, підшивок періодичної преси, неопублікованих рукописів і т.ін. Це зумовило не лише переосмислення вже існуючих точок зору, підходів на ті чи інші події та явища в історії України, а й звернення до вивчення питань, які перебували у лещатах ідеології, розширення проблематики дослідження. Насамперед, це

стосується історії революції та громадянської війни в Україні 1917-1920 рр. [1].

На основі нових концептуальних підходів та методологічних принципів здійснюють свою роботу дослідники Науково-дослідного інституту селянства та Наукового товариства істориків-аграрників. За їхньої організаційної підтримки з 2001 р. видається «Український селянин» – збірник наукових праць, заснований Інститутом історії України НАНУ та Черкаським тоді ще державним університетом ім. Богдана Хмельницького. У 2001-2008 рр. побачило світ одинадцять випусків «Українського селянина». Про визнання збірника широкою науковою громадськістю України свідчить склад редакційної колегії (М. Башенко, В. Даниленко, О. Моця, О. Реєнт, В. Гоцуляк, О. Гуржій, В. Калініченко, С. Кульчицький, С. Лях, В. Масненко, В. Марочко, А. Морозов, А. Чабан, О. Перехрест).

Станом на 2008 р. «Український селянин» – єдине в Україні фахове спеціалізоване видання з

селянознавчої проблематики. Авторські статті, розміщені в збірнику наукових праць, хронологічно охоплюють період від найдавніших часів до сучасності, територіально – Україну, Росію, країни Центрально-Східної Європи, США. Постійними рубриками є: «Аграрна історія в іменах», «Історіографія, джерелознавство та методологія досліджень аграрної історії», «Етнокультурне буття, духовність і світогляд українського селянства», «Специфіка аграрних відносин середньовіччя та раннього нового часу», «Українське селянство в умовах капіталістичних трансформацій та суспільно-політичних потрясінь XIX – початку XX ст.», «Аграрна історія періоду Української революції 1917-1920 рр.», «Українська селянська кооперація», «Аграрний розвиток України в радянський період», «Сучасні проблеми соціального та економічного розвитку українського села», «Аграрні проблеми сучасності», «Рецензії».

Враховуючи вищесказане, ми поставили за мету прослідкувати еволюцію поглядів вітчизняних істориків, які займалися вивченням аграрної політики П. Скоропадського на початку XXI ст., статті яких опубліковані на сторінках збірника наукових праць «Український селянин». Отже, об'єкт вивчення – аграрна політика П. Скоропадського, предмет – її висвітлення на сторінках «Українського селянина».

Автор роботи «Соціально-економічний аспект аграрної політики українських урядів періоду революції 1917-1921 рр.» Н. Ковальова схильна до академічної виваженості суджень, спробувала комплексно висвітлити аграрну політику українських урядів періоду революції.

Описуючи реформістський шлях вирішення селянського питання урядом Української Держави, історик зупиняється на законопроектах, розроблених міністрами земельних справ В.Г. Колокольцевим і В.М. Леонтовичем. За словами дослідниці, основою для проведення землевлаштувальних робіт став законопроект комісії О.О. Зноско-Боровського, який захищав ідеї столипінського землевлаштування – ліквідацію общинного землеволодіння та створення мережі відрубних господарств [2].

Цілком слушно, як на наш погляд, вона пише про те, що ці заходи враховували інтереси основної маси селянства, яка вимагала ліквідації поміщицького землеволодіння. Лише селянські повстання влітку 1918 р. на Київщині, Чернігівщині, Волині й Катеринославщині змусили уряд Ф. Лизогуба проголосити державне втручання в земельну справу і примусове відчуження великого землеволодіння [3].

У вказаній вище статті Н. Ковальова звернулася до вивчення аграрного законодавства урядів Української Держави, реалізації його основних положень на практиці. Висновки, запропоновані дослідницею з цього приводу, достатньо мірою аргументовані численним

джерельним матеріалом. Вони переконують у тому, що уряд Української Держави ґрунтовно підійшов до розробки проблем земельної реформи, переносячи основний акцент на її економічний аспект, але не втілив у життя. Невдачу розроблених планів зумовило ігнорування суспільно-політичної ситуації. Селяни не підтримали уряд П. Скоропадського внаслідок відновлення поміщицького землеволодіння і через незначні поступки. Інтелігенція побачила в гетьманських заходах сприяння земельним спекуляціям, а самі землевласники не погоджувалися на компроміс внаслідок зазнаних ними матеріальних збитків від селянської анархії [4].

Юридичний аспект аграрних реформ П. Скоропадського досліджує О. Волошко у праці «Підзаконна нормотворчість гетьманської адміністрації по врегулюванню аграрних відносин (травень-грудень 1918 р.)». Автор звертає увагу на позицію І.М. Подольського – начальника відділу кооперації, – який, пропонуючи радикальний спосіб розв'язання аграрного питання, виважено й обережно підходив до принципу відчуження землі, вважаючи, що у новому законі має бути визначене коло господарств, які не підлягають відчуженню, а, крім того, треба точно вказати умови, за наявності яких державна влада може удаватися до такого відчуження [5].

Гетьманську аграрну політику 1918 р. у контексті боротьби селянства з іноземними військами досліджено в статті В. Дудки «Аграрні відносини на Полтавщині в період становлення Української Гетьманської Держави» [6]. Оперуючи широким джерельним матеріалом, автор відобразив реальний стан справ на селі в Полтавській губернії під час реалізації законів, прийнятих урядом Української Держави.

Цікавими є статистичні дані, наведені автором, про результати каральних дій і розміри контрибуції. Увагу дослідника привертає той факт, що окупаційні війська мало цікавили гроші. Так із майже 71 тисяч карбованців вони у вигляді компенсації взяли лише 10 тисяч. В той же час окупанти мали право вільно конфісковувати у покараних зерно та іншу продукцію. При цьому ніякої звітності перед гетьманським урядом німецька адміністрація не несла [7].

Аналізуючи співвідношення станів у повітах, дослідник схиляється до думки, що існує пряма залежність між чисельністю станів, переважанням того чи іншого та випадками непокори владі на початковому етапі існування гетьманської держави. Так, за словами автора, повіти з переважанням козацького стану та привілейованих не відзначаються високою революційною активністю, якщо останню не принесено штучно, ззовні. Дані таблиці, яка розміщена в статті, красномовно про це свідчать.

Не залишилися поза увагою дослідника і проблема хлібної монополії та діяльність Державного Хлібного Бюро (ДХБ). Оперуючи

джерельним матеріалом, історик говорить, що у господарів, які відмовлялися здавати хліб, планувалося його реквізувати на 30 % дешевше, а у тих, хто переховував врожай, – за 50 % його вартості відносно твердих цін. ДХБ мало право залучати на принципах кооперації земства, кооперативи, об'єднання сільськогосподарських виробників тощо. За порушення правил ДХБ передбачався штраф у розмірі 50000 карбованців та ув'язнення терміном до 6 місяців.

Підсумовуючи, В. Дудка зазначає, що сутність пропонованої гетьманом реформи була значно демократичнішою за аграрні ідеї Центральної Ради і принципово могла б створити сильну соціальну базу нової держави [8].

На поцінування заслуговує об'єктивний аналіз історіографічної спадщини земельної політики П. Скоропадського, запропонований Н. Земзюліною. Дослідниці вдалося об'єднати розрізнені за часом роботи в цілісну картину, з'ясувавши еволюцію історичних поглядів на земельну політику П. Скоропадського. Науково виваженими є основні висновки історика, зокрема цілком обґрунтованими вважаємо судження Н. Земзюліної з приводу того, що суть аграрного питання радянська історіографія (як, зрештою, й література діаспори) зводила до наявності гострих протиріч у сфері земельних відносин між численною масою незабезпечених землею хліборобів і великими власниками, що мали надлишки родючих ґрунтів.

Висновки автора зводяться до того, що історіографія досліджуваного періоду не торкнулася самого ходу реформи на місцях, не з'ясувала реакції селянських мас. Джерела обмежувалися, здебільшого, переліком виданих гетьманським урядом законодавчих актів стосовно земельного питання, реформуванням змісту та характеризували урядові заходи для охорони земельної власності поміщиків від надокучливих соціалізаторів.

Водночас наголоسیмо, що зазначена праця лише б виграла, якби її автор повніше висвітлив історіографію аграрної політики П. Скоропадського. Так, чомусь поза увагою вченого опинилися роботи Г. Клуного, Д. Дорошенка, І. Витановича та інші, присвячені цьому аспектові.

Соціально-економічне становище селянства, деякі аспекти аграрної політики Австро-Угорщини та Німеччини в Україні у 1918 р. – предмет наукового пошуку, реалізованого в дослідженні Б. Малиновського «Аграрна політика Центральної держави в Україні, літо-осінь 1918 р.: збереження та збір урожаю». Метою розвідки було висвітлення акцій військових, спрямованих на збереження посівів та збір урожаю влітку-восени 1918 р. Історик не обмежився констатацією фактів, а навів і програмні засади аграрної політики Центральної держави в Україні.

На його переконання, розташовані в Україні війська Австро-Угорщини та Німеччини стали

зброям «боротьби за врожай», яку вело (точніше, до якої втрутилось) керівництво цих держав, аби збільшити експорт продовольства з України. За допомогою військових підрозділів австро-угорське та німецьке командування й українська влада намагалися примусити селян працювати на полях маєтків, припинити витрати збіжжя на виготовлення горілки, захистити посіви від знищення, забезпечити охорону поміщицьких господарств; солдат використовували також як робочу силу [10].

Черкаський дослідник С. Корновенко досліджує теоретичний аспект аграрної політики Гетьманату. Автор спробував комплексно висвітлити неоднозначність оцінок у її трактуванні. З'ясувавши основні положення цієї політики, обставини її формування, вплив на неї політичних сил, селянства, в цілому ситуації у країні, історик говорить, що теоретичні підвалини аграрної політики П. Скоропадського були закладені Українською народною громадою (УНГ), Українською демократично-хліборобською партією і самим гетьманом ще в період існування Центральної Ради. Висловлені ними альтернативні варіанти передбачали збереження приватної власності на землю, викуп у великих землевласників угідь для наділення малоземельних селян. Гетьманська аграрна політика передбачала покращення добробуту селян, підвищення товарності сільського господарства [11].

Ставлення селянства Поділля до гетьманської влади (1918 р.) – об'єкт наукового вивчення В. Лозового. Основну увагу в його роботі приділено висвітленню ситуації, що склалася в селах на Поділлі.

Висвітливши ставлення подільського селянства до гетьманського режиму крізь призму хліборобських світоглядних настанов та соціальних цінностей, дослідник говорить, що соціально-економічні та політичні настрої народних мас були вкрай суперечливими. З одного боку, значна частина населення втомилася від беззавдя й анархії та бажала б порядку, щоб почати мирне трудове життя. І гетьманські діячі, і селянство прагнули твердої влади та порядку. Але селянство бажало такої влади, яка б визнала й зафіксувала їхній тогочасний статус користувачів землі, відібраної у власників за Центральної Ради. Гетьманці ж, навпаки, тверду владу і порядок розуміли як повернення власності поміщикам. Тому гетьманська влада селянством сприймалася не як влада «народна», а як влада «панська», оскільки захищала право на землю не селян, а поміщиків. Відтак гетьманська адміністрація одразу зіткнулася з опором народу тому, що наведення порядку і встановлення твердої влади тісно пов'язувалося з відновленням власності поміщиків на землю [12].

Одинадцятий номер «Українського селянина» за 2008 р. присвячений 90-й річниці аграрної

реформи П. Скоропадського. Тому й не дивно, що цілий розділ у збірнику присвячено Українській Державі гетьмана П.П. Скоропадського.

У контексті обраної нами для вивчення теми науковий інтерес становлять роботи Р. Пирога, О. Любовець, В. Масценка, П. Гай-Нижника, Н. Ковальнової, В. Ромащенко, О. Тараненка [13], які безпосередньо або опосередковано стосуються методологічних, соціально-економічних, суспільно-політичних, історіографічних, конкретно-історичних аспектів аграрної проблематики Української Держави гетьмана П. Скоропадського.

Так, Р. Пиріг у публікації «Земельна реформа Павла Скоропадського: німецький вплив» простежує у поглядах П. Скоропадського на основні принципи земельної реформи кілька каналів впливу. По-перше, це столипінська реформа, палким прибічником якої він був. Вірогідно, саме під її впливом погляди великого землевласника еволюціонували у бік доцільності фермерського господарювання.

По-друге, це програмна платформа Української народної громади, лідером якої був П. Скоропадський. Саме у цьому документі викристалізовано ліберально-консервативне бачення шляхів розв'язання земельного питання. По-третє, це позиція Української демократично-хліборобської партії, котра також відстоювала ліквідацію великого землеволодіння і наділення селян землею за викуп.

По-четверте, гетьман мав враховувати настанови, висунуті німецьким командуванням. Вирішення земельного питання німці вбачали у відновленні приватної власності та сплаті селянами вартості отриманої землі. Крім того, вони вважали за можливе залишити більші земельні господарства для збереження продуктивності сільського господарства. Важко не погодитись з думкою автора, який при цьому посилається на Д. Дорошенка, про те, що ці вимоги в основному збігалися з реформаторськими намірами гетьмана.

Аналізуючи тогочасну ситуацію в аграрній сфері історик переконливо доводить, що окремі законодавчі напрацювання суттєво не впливали на зміну земельних відносин в руслі запланованої реформи. Концептуальне положення про примат права приватної власності, проголошене гетьманом, набуло в сфері земельних відносин потужного прискорення і вилилося в динамічні процеси реставрації поміщицької власності. Більше того, продовжує автор, частина законопроектів об'єктивно слугувала поглибленню цих процесів, носила антиселянський характер [14].

О. Любовець на основі партійних документів та рішень партійних форумів розглянувши основні засади аграрних програм Всеукраїнського союзу землевласників та Протофісу, проаналізувавши позицію партій щодо шляхів розв'язання земельної проблеми в Україні в період гетьманату П. Скоропадського доходить висновку,

що ці партії зайняли крайньоправу, неконструктивну позицію в питанні розв'язання земельної проблеми. Ставши урядовими партіями, вони прагнули шляхом тиску на урядову політику в аграрному питанні здійснити реванш за попередні втрати за доби Центральної Ради.

На думку автора, показовим є той факт, що позиція вказаних вище партій загалом суперечила власній позиції П. Скоропадського, який виступав за проведення земельної реформи в інтересах середніх та дрібних власників. У реальності саме партійні настанови провідних урядових партій ставали гальмом у проведенні земельної реформи, яка б відповідала баченню гетьмана П. Скоропадського [15].

Аналізуючи погляди В. Липинського на аграрну реформу в Україні В. Масненко зазначає, що ставлення В. Липинського до політики гетьмана П. Скоропадського, у тому числі й до її аграрної складової, було досить різноаспектним. Він бачив у ній і слабкі, і сильні сторони.

У своєму дослідженні В. Масненко погоджується із Р. Пирогом констатуючи той факт, що В. Липинський, як представник консервативно-державницького напрямку української історіографії, на загал позитивно оцінював принципи положення земельної реформи П. Скоропадського, але при цьому висловлював критичні оцінки щодо методів її проведення. Зокрема, він (В. Липинський – автор) вважав стратегічним прорахунком гетьмана створення правових підстав повернення земель поміщикам [16].

Діяльність Українського Державного Земельного Банку, концепції економічної та соціальної політики – питання, аналізові яких присвячено статтю П. Гай-Нижника «Український Державний Земельний Банк в світлі офіційних документів гетьманату 1918 р.». Комплексно вивчаючи діяльність Державного Земельного Банку, історик зазначає, посилаючись при цьому на Д. Дорошенка, ДЗБ має завдання: а) утворювати тривалі дрібні господарства. Для можливості виконання цього завдання Банкові було надано право переводити такі операції: видавання довгострокових позичок на купівлю землі, видавання позичок під заставу землі, купувати землі за рахунок Банку, парцелювати їх і продавати, видавати позички під заставу землі на корінну меліорацію.

Багато уваги дослідник приділяє тому як саме ДЗБ мав скуповувати різні землі для подальшої передачі їх на довготерміновий викуп селянам. П. Гай-Нижник, не спотворюючи цитує відповідні документи, так, зокрема, він говорить, що якщо банком малося купуватися нерухоме майно сільськогосподарського значення, що перебувало в оренді, то така оренда достроково припинялася. Для регуляції купівлі-продажу таких господарств було ухвалено окремий закон [17]. Зміст цього закону також наведено автором.

Н. Ковальова в своєму дослідженні аналізує суперечливі аспекти земельного законодавства

Української Держави. Крім того, історик виявила та охарактеризувала «гострі кути» аграрного законодавства, з'ясувала основні недоліки земельної реформи П. Скоропадського.

Так, зокрема, характеризує «Тимчасовий закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями», який гетьман ухвалив 14 червня 1918 р. автор вказує на основні його недоліки: закон 14 червня 1918 р. не визначав ціну на землю (її встановлювали землевласники), носив добровільний характер і не спонукав поміщиків продавати свої маєтки, а також створював нові можливості для земельних спекуляцій.

Підсумовуючи Н. Ковальова зазначає, що діяльність аграрних комісій, які мали підготувати соціально-економічне обґрунтування реформи, виявилася неефективною – вони так і не змогли розв'язати ті «гострі кути», створені законом 14 червня 1918 р. [18].

Близькою до наведених вище є оцінка аграрної політики П. Скоропадського В. Ромащенко у статті «Головні засади внутрішньої політики Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918 р.)». Вивчаючи внутрішню політику гетьманату, дослідник аналізує розроблені гетьманським урядом протягом весни-літа 1918 р. земельні закони, затверджені П. Скоропадським, а також доповідь гетьмана перед делегацією хліборобів Волинської, Полтавської, Харківської, Херсонської губерній, що відбулася 21 червня 1918 р., визначаючи при цьому головні аспекти майбутньої аграрної реформи.

На нашу думку, варто погодитись із висновком автора, що головними засадами внутрішньої політики гетьмана П. Скоропадського були аграрна реформа та військово-будівництво. При цьому створення національної армії в значній мірі залежало від успішного проведення земельної політики гетьманським урядом [19].

Аграрна політика П. Скоропадського у висвітленні зарубіжної україністики (1920-1939 рр.) стало предметом наукового вивчення О. Тараненка. З'ясувавши зміст міжвоєнної літератури, дослідник звертається й до виділення головних напрямів міжвоєнної української зарубіжної історіографії історії Української Держави. На

думку автора, їх було два: республіканський і державницько-консервативний.

Оперуючи джерельним матеріалом, дослідник довів, що зміст міжвоєнної літератури, в якій хоча б якоюсь мірою висвітлено аграрну політику П. Скоропадського, визначає та принципова обставина, що у своїй основній масі вона була однією з форм політичної боротьби та ідейних пошуків в українській еміграції. Крім того, міжвоєнна історіографія творилася насамперед учасниками подій, що їх і змальовували. Саме тому характер вивчення теми обумовлювався не стільки відстороненим пошуком історичної істини, скільки політичним поглядом авторів, їхньою партійною приналежністю, суб'єктивною позицією. Говорячи про жанрову ознаку, автор зазначає, що в роботах міжвоєнного періоду переважають мемуари, публіцистика, нариси, популярна пропагандистська література [15, 36].

Таким чином, підводячи підсумок всьому вищевказаному ми можемо говорити про те, що в сучасній Україні спостерігається стрибок інтересу до Української Держави. Після 1991 року розпочався процес її активного вивчення в рамках новітньої вітчизняної історіографії. Її концептуальною та фактологічною основою стали напрацювання зарубіжної літератури з окресленої нами теми. З середини 1990-х років почався новий етап у розвитку вітчизняної історіографії теми, який, до речі, триває й досі, і, який характеризується в першу чергу активною розробкою архівних матеріалів.

З'являється все більше студій, побудованих в основному на них, швидко зростає загальна кількість праць з історії Української Держави, в яких зокрема згадується і аграрна політика П. Скоропадського. Зі сторінок «Українського селянина багатьма авторами вперше висунуто і документально обґрунтовано цілий ряд положень та висновків, які конкретизують картину історії аграрної політики П. Скоропадського, роблять її яснішою і зрозумілішою. З'явилася велика кількість статей із зазначеної теми. Однак, вивчення ряду кардинальних напрямків теми тільки розпочалося і вони мають бути пріоритетними для українських дослідників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Корновенко С.В. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919-1920 рр.): історіографічний процес 1919-2000-х рр. – Черкаси, 2008. – С. 107.
2. Землюліна Н. Земельна політика П. Скоропадського в радянській та зарубіжній історіографії // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 213.
3. Там само.
4. Там само. – С. 213-214.
5. Волошко О. Підзаконна нормотворчість гетьманської адміністрації по врегулюванню аграрних відносин (травень-грудень 1918 р.) // Український селянин. – 2002. – Вип. 5. – С. 65.
6. Дудка В. Аграрні відносини на Полтавщині в період становлення Української гетьманської // Український селянин. – 2002. – Вип. 6.
7. Там само. – С. 87.
8. Там само. – С. 88.

9. Земзюліна Н. Вказ. праця. – С. 58-59.
10. Малиновський Б. Аграрна політика Центральних держав в Україні, літо-осінь 1918 р.: збереження та збір урожаю // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 209.
11. Корновенко С. Аграрна політика гетьманату: теоретичний аспект // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 213.
12. Лозовий В. Ставлення селянства Поділля до гетьманської влади (1918 р.) // Український селянин. – 2005. – Вип. 9. – С. 181.
13. Пиріг Р. Земельна реформа Павла Скоропадського: німецький вплив // Український селянин. – 2008. – Вип. 11; Любовець О. Аграрна програма урядових партій гетьманату П. Скоропадського // Там само; Масненко В. Погляди В. Липинського на аграрну реформу в Україні // Там само; Гай-Нижник П. Український державний земельний банк в світлі офіційних документів гетьманату 1918 р. // Там само; Ковальова Н. «Гострі кути» аграрного законодавства Української Держави, або чиї інтереси відображала земельна реформа П. Скоропадського // Там само; Ромашенко В. Головні засади внутрішньої політики Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918 р.) // Там само; Тараненко О. Аграрна політика П. Скоропадського у висвітленні зарубіжної україністики (1920-1939 рр.) // Там само.
14. Пиріг П. Вказ. праця. – С. 9-10.
15. Любовець О. Вказ. праця. – С. 19.
16. Масненко В. Вказ. праця. – С. 25.
17. Гай-Нижник П. Вказ. праця. – С. 27.
18. Ковальова Н. Вказ. праця. – С. 30-31.
19. Ромашенко В. Вказ. праця. – С. 33.
20. Тараненко О. Вказ. праця. – С. 34-36.

Рецензенти: кандидат історичних наук, професор Є.Г. Сінкевич;
доктор історичних наук, професор Ю.А. Мицик.

© Тараненко О.М., 2009

Надійшла до редколегії 22.12.2008 р.